

Voigt Vilmos

VAN-E KARNEVÁL MAGYARORSZÁGON?

A magyar néprajzi kézikönyvek nem ismerik a karnevált, csupán a farsang illetve a nagybójt előtti népszokások kategóriáját használják. Az sem szokásos, hogy külön tárgyalják az úgynevezett tavaszi ünnepeket, inkább általában beszélnek a jeles napokról,¹ az egyházi év szokásairól,² naptári ünnepekről,³ vagy még általánosabban dramatikusan népszokásokról,⁴ sőt egészen határtalanul népszokásokról,⁵ amikor a „farsangi szokások” kérdéseit érintik. Az egyetlen olyan nemzetközi szokás-összegezés, amelyben magyar szakértő írta a magyar fejezetet, már külön kötetben tárgyalja a naptári ünnepek „tavaszi” csoportját,⁶ és itt már szerepel a karnevál, mint magyarázó terminus, azonban meglehetősen általános módon.⁷

Az általában használt magyar terminus, amelyet ismer a nép és alkalmaznak a folkloristák, a magyarban bajor–osztrák eredetű *farsang* (v.ö. az általában ismert déli német *Fasching*), amelynek bizonytalan, személynévi előfordulása már 1363-ból adatolt,⁸ leírásértékű okleveles adatunk azonban legkorábbról 1495-ből ismert: „Ac quasi viginti diebus in eadem Tunica *fassangum* deambulande.”⁹ Magyarrá vált a végső soron olasz eredetű, a magyarban minden bizonnyal német közvetítéssel átvett *karnevál* szó is, amely főként a 19. század legelejétől ismert,¹⁰ és „felvonulás, jelmezes ünnepély” értelemben volt használatos. Természetesen a 19. századot megelőzően is volt karnevál Magyarországon, legfeljebb más néven.

Feltűnő, hogy a „tudományos” magyar szokáskutatás klasszikusa, a református lelkész és filológus, Bod Péter 1761-ben megjelent Szent Heortokrates c. művében¹¹ ugyanerre az ünnepre a *carniprivium* szót használja, amely nem csupán a magyar „húshagyó”, hanem a szláv „masopust” szavaknak is előzménye.¹² A középlelatin *carnisprivium*, *carniprivium* a magyarországi latinságban is jól ismert.¹³ A ferences prédikátor, Temesvári Pelbárt 1502-ben, *Pomerium* c. szentbeszédgyűjteményében írja le, mit is jelentett ez Magyarországon „scilicet hodie est tempus cuiusdam leticie, scilicet carnisprivii . . . heu heu quam multi christiani his diebus a lumine gratiae christi avertuntur ad opera tenebrarum scilicet ad gulam, ebrietatem, lasciuam et huiusmodi in suo fassango suum deum quem praelegerunt sibi, hoc est diabolum laudando per larvationes et cantus lasciuos contempto Christo . . .”¹⁴

Az ördögi álarcos multság toposza Bod Péternél is felbukkan: a fársáng vagy húshagyó kedd napja ... „értetik pedig ez a nap egyenesebben, amely a nagybőjt első napját megelőzi és utolsó húsevő nap, melyet mondanak *carni-privium* vagy *privicarnium* néha az írásokban: melyen még a keresztyének között is sok rendetlen, tréfás és vétkes dolgok mentenek véghez. Mert némelyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájában öltöztenek, sok vásottságot, feslettséget vittenek véghez: némelyek sokféle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *pokolbul jött* lelkeknek; melyre nézve helyesen mondták sokan *ördögök innepének*”.¹⁵

Azt, hogy az ördög és karnevál nemcsak a reformáció előtti és utáni, katolikus és protestáns egyháziak szemében kapcsolódik össze, hanem valóban része volt a magyarországi művelődéstörténetnek is, még a nagyon hiányos történeti forrásanyag ellenére is könnyen igazolható. A középkori Magyarország utolsó királya, II. Lajos 1525-ös udvari farsangjáról tudjuk, hogy ezen a király maga ökörszarvas, gólyacsőrös, kígyófarkas Lucifer-jelmezben jelent meg. A kor történetírója, Szerémi György 1545 körül készített *Epistola de perditione Regni Hungarorum* c. emlékiratában megjegyzi, hogy a következő évben meghalt királyt „gyermekkorától kezdve rosszra szoktatták, s minden évben farsang utolján, húshagyókor a rossz szellemek fejedelmévé tették...”¹⁶ Nemcsak a király vett fel ördögjelmezt. Brandenburgi György örgróf, a király nevelője ugyanerről a farsangról így számol be: „A király udvara szörnyen szegény, de én mégis hatalmasan farsangoltam vele, hadd lássák az urak, hogy azok, akik a király körül vannak, még talpukon tudnak állni. ...azután én és Krabát (az egyik királyi kamarás) lóháton vívtunk egymással. Krabát ördög volt, én meg vadember, az ördög lefordult lováról és arcára esett.”¹⁷

Az ilyen udvari farsangok jellegét történeti forrásainkból jól ismerjük. Az 1476-os két hónapos farsangi multságot leírja Hans Seybold,¹⁸ ugyanő beszámol az 1477-es esztendőről is. Mátyás király felesége, Nápolyi (arragóniai) Beatrix nővére, Eleonóra ferrarai hercegnő több ízben is foglalkozik a Magyarországra küldendő farsangi álarcok kérdésével. Noha udvari álarckészítője, Zampolo de la Villa megbetegedett, mégis 56-féle (!) álarcot küld fiának, az akkori esztergomi érseknek, hogy ezekből juttasson a királynak is. Az 1489-ből keltezett levél a következő listát adja: „Mascare 5 contrafate; Mascare 4 cole barbote rosse; Mascare 2 con barba negra; Mascare 2 sarascine; Mascare 4 da omeni de tempo; Mascare 3 con tuto il collo raxo dapello; Mascare 4 con le barbe de pello con tuto il collo; Mascare 16 da damexele et damixeli; Mascare 10 da barbate raxa de anni 25; Mascare 6 con la barba raxa alle Spagnulle.”¹⁹ 1500–1505 között II. Ulászló király öccsének, Jagello Zsigmond lengyel hercegnek budai számadáskönyvéből²⁰ részletesen értesülünk farsangi multságokról és álarcokról. Hogy ez a főúri és udvari farsang magyar földön nemcsak az idegenből érkezett uralkodók körében volt divat, hanem „magyar” életvitellé is vált, jól bizonyítja, hogy I. Miksa német császár 1515-ös *Weisskunig* című allegorikus művében az illusztrátor az egyik udvari multságon turbános, madárcsőrösakú, magyar viseletbe öltözött álarcosokat ábrázol.²¹

Igen gazdag történeti anyag ismert a bolondokról, bolondünnepről, valamint hasonló szokásokról is. A magyar színháztörténet előszeretettel hang-

súlyozta, hogy a királyi udvar díszes kályhacsempéi milyen gyakran ábrázolnak bohócokat, talán színjátékszerű megjelenítéseket is. Mindez arra vall, hogy e „karneváli” világ különböző megfogalmazásban élt.²²

Bahtyin munkáit eddig még nem használta fel a magyar folklorisztika és színháztörténet, így nem csoda, hogy e karnevaleszk elemek összegezése és értelmezése sem történt meg.²³ Ezért a fenti adatokat úgy összegezzük, hogy megfigyeljük bennük a jellegzetesen karnevaleszk vonásokat.

A leginkább tanulságos itt a „felfordult világ” különböző dimenzióinak megjelenése vagyis oppozíciók sorozata. Isten és vallás helyett evilágiság, sőt maga az ördög; a szépség és harmónia helyett a rútság; az értelem és rendezettség helyett a bolondság, véletlen és rendetlenség jelenik meg. Férfi és nő is szerepet cserélnek. A király az ördögök fejedelme lesz. Jellemzőnek tartjuk azt a társadalmi környezetváltást is, amelyben az idegen jelenik meg (fekete emberek, spanyolok, óriások vagy mindenképpen mások).²⁴ Fontosnak véljük, hogy ezek elsősorban városi ünnepek, és noha nincs közvetlen adatunk erre, feltehetjük, hogy a diákság, értelmiség, céhlegények is részt vettek hasonló farsangi játékokban. Mindez alapjaiban különbözik azoktól az imitatív és mágikus népszokásoktól, amelyeket farsangkor gyakoroltak Magyarországon, paraszti környezetben: állatalakoskodások, zsánerképszerű utánpótlások, a temetés paródiája stb.²⁵

Ez utóbbi szokásanyagot nevezzük farsanginak, míg az előbb felsorolt vonásokat tartalmazókat közvetlenül karneváli jellegűnek, a szó Bahtyin adta értelmében. Felmerül azonban a kérdés, ha a magyar folklorisztika eddig nem foglalkozott a karneváli vonásokkal, nem azt jelenti-e, hogy ilyen népszokások nem is ismeretesek a „nép” körében?

A mai, recens, újságokban és televízióhíradóban látható szokások már jellegzetesen karneváli rendezésűek, idegenforgalmi szempontok szerint kialakított mai szokások (pl. a mohácsi *busójárás*)²⁶ ilyennek nevezhetők, kérdéses mégis, van-e ennek korábbi formája, népinek nevezhető „eredeti” megvalósulása is a magyar folklórban? E kérdésre nem könnyű feleletet adni.

A magyar folkloristák megkísérelték kimutatni, hogy a betlehemes játékok egyes elemei hogyan kapcsolódnak a közösnek tekinthető európai szokáshagyományhoz, pontosabban ennek mimuselemeihez.²⁷ Arra is történt utalás, hogy a farsangi szokások meghalás-feltámadás elemei mennyire általánosnak tekinthetők.²⁸ Itt is lehetne karneváli mozzanatokat keresni, erre azonban a korábbi kutatás nem gondolt. Még érdekesebb, hogy az úgynevezett *ördög-farsang* szokása nem kapott ilyen magyarázatot, noha a tény közismert. A más néven dúsgazdagolásnak nevezett szokást²⁹ a kutatás végső soron az 1646-ra datálható ún. Névtelen szerző *Comico-Tragoedia* második felvonására vezeti vissza.³⁰ Ez egy *Lázár-Dráma*, amely bemutatja a gazdag és a bibliai Lázár életét, az előbbi pokolra jutását, ahol is az ördögök veszik körül. A több ponyvanyomtatványban ismert dráma jellegét jól jelzi, hogy szereplői között Virtus, Justitia, Temperantia, Fortitudo, Constantia, Vitium, Timiditas, Voluptas, Inconstantia, Molestia, Impatitudo, Ingratitudo, Ira, Crudelitas, Superbia, Injustitia, Patientia, Tolerantia lépnek fel, ahol is nem csupán az erények és bűnök, hanem ezek latin neve és oppozíciós rendszerük is figyelemre méltó.

Természetesen a Gazdag (Dives), Halál (Mors), Angyal (Angelus) és az Ördögök (Dennones) is megjelennek, az utóbbiak közül többet néven nevez a színjáték.³¹ 1693-ból való az első magyar színigazgató, Felvinczi György ugyanilyen című (*Comico-Tragoedia*) szövege, egy leginkább opera-szövegkönyvhöz hasonló mű.³² Ebben szerepel Jupiter, Pluto és ördögei, de nincs szó Lázárról. Ezért állíthatjuk, hogy a későbbi néphagyományban a korábbi dráma maradt meg.

1901-ből közölték Erdélyből (mindkét *Comico-Tragoedia* szövege oda lokalizálható) azt a didaktikus történetet, amelyben elmondják, hogy „egyszer a legények színházat játszottak. Úgy hitták a darabot: A dúsgazdag. Játékosok voltak: a dúsgazdag, a szegény Lázár, egy angyal és három ördög”. Az egyik ördögöt játszó szolgálégyen éjjel idegrohamot kap, egy hétig beteg, közben azt kiabálja: „Nem leszek többet ördög. ... Mikor felgyógyult, kérdezték tőle, mit látott? A legény elmondta, hogy a ház teli volt hosszú, fekete ördögökkel. Akkorák voltak, hogy csak kétrét görbülve fértek el a házban. Éppen úgy voltak öltözve, mint ők a játékban, tiszta feketék, a fejükön magas csúcsos csákó, arról hosszú fehér toll lógott, a foguk hosszú, fehér volt. Ahányan voltak, mind földhöz verték őt, úgyhogy mikor jobban lett, akkor sem bírta sokáig mozgatni kezét, lábát. Fogadtatták vele, hogy többet nem csúfolja az ördögöket.”³³ Noha a történet néhány apróbb mozzanata homályos, pl. nem tudjuk, mit is jelent „csúfolni az ördögöket”, nyilvánvaló, hogy itt a magyar középkorból is ismert ördög-álarcban megjelenés tilalmát fogalmazták meg újból. Ez pedig egy iskolai színjáték vagy moralitás esetében indokolatlan, „valódi” ördög-alakoskodásnál viszont érthető. A magyar kutatás ugyan összevonta ezt az európai szokásmagyarázó történetekkel,³⁴ anélkül azonban, hogy éppen a karnevaleszk vonást hangsúlyozták volna. Megjegyezhető, hogy az ördögöt szerepeltető magyar hiedelemmondák között³⁵ nincs közvetlenül ilyen történet, noha néhány vonást talán így is lehetne értelmezni.

Az utóbbi évtizedekben több gyergyói és csíki faluban feljegyezték a „dúsgazdagolás” vagy „ördögfarsang” még élő szövegeit. Ismerjük egy plébános által készített feldolgozását is, néhol vízkeresztől húshagyó keddig az egész farsangon át játszották.³⁶ A kutatók távolabbról az ördög által vezetett multságok vagy az ünnepszégés motívumával is összekapcsolták Temesvári Pelbárt 1502-es, idézett prédikációújteményében már említ ilyen esetet (... „quedam mulier cum pluribus mullerculis vestibus virilibus indutis et alie habitu larvationes exercebant. Ecce autem mulier illa, quia principalibus eas id concitaverat, cum in domo cuiusdam convicanei simul cum aliis saltarent, rapta est a demone e medio illarum corisantium quasi latenter...”³⁷ Itt ugyan nincs szó farsangról vagy ördögálarcról, azonban a férfiruhába öltözött nők nyilvánvalóan karnevaleszk viselkedést tanúsítottak, és a „démon” ezért ragadja el vezetőjüket. Külön érdekesség, hogy Temesvári közli, 1480 körüli, megtörtént eseményről van szó, amely a Kapos folyó közelében levő faluban (*quodam possessione ville*) történt. Hogy ez a „falusi” környezet mennyiben hiteles utalás az akkori karnevaleszk szokások népi mivoltára, mennyiben pedig csak az ünneprontás³⁸ mind a magyar, mind a nemzetközi folklórban jól ismert motívumának felel meg, pontosan nem tudjuk, az adat mégis figyelemre méltó.

Hasonló következtetéseket vonhatunk le néhány farsangi viaskodásszerű népszokásról, különösen akkor, ha ezek álarcosak, a felfordult világra utalnak, illetve bennük egy szokatlan győzelem jelenik meg. E témakörrel eddig nem foglalkozott a magyar folklorisztika.

A magyar kutatás gyakran érintette a hétfalusi csángó legények úgynevezett *borica*-táncának témakörét. Ez is farsangi szokás, amely a balkáni *calus* (*caluser*) szokással függ össze.³⁹ Másrészt a *moreszka* gyakorlatával is összekapcsolták.⁴⁰ Annak ellenére, hogy csak a csángó szokás esik farsangra, illetve újabban karácsonyra (a román párhuzam viszont pünkösdre), az egész szokásrendszerben jól megfigyelhetők a karnevaleszk vonások.

Arra vonatkozóan, hogyan nemcsak a történeti múltban voltak karnevaleszk szokások a magyar folklórban, talán legjobb példának az úgynevezett *asszonyfarsang*. Noha korábban is ismerték ezt, első jó leírását néhány évtizede adták.⁴¹ Csak asszonyok tartják, rögtönzött szokásokat adnak elő, rögtönzött álöltözetben és álarcval is: a férfiakat kirekesztik, és főként őket csúfolják.

Manapság országszerte ismert, hogy farsangon álarcot, álöltözetet (*maskarát, maszkot*) öltenek, felvonulnak, álarcos vagy jelmezes bált rendeznek. Gyakran polgáriás jellege van mindennek, még paraszti környezetben is.⁴² Legújabban a nagyvárosi és vidéki iskolák farsangi mulatságai ilyen jellegűek.⁴³ Ezeket nehéz vagy csak az európai művelt, nemzetközi farsangi álarcosbálhoz, vagy csak a hagyományos magyar paraszti folklórhoz kapcsolni, mindkettő elemei jól megfigyelhetők bennük.

Egy-egy részletesen vizsgált szokás, mint például a mohácsi busók felvonulása, amely szintén farsangi szokás, önmagában is jól mutatja különböző elemek felvonulását. Az állatszarvval megjelenő legények egyszerre jelképezik az ellenséget de az ördögöket is. Újítás gyanánt tibeti ördögálarcot is felvett már a közelmúlt egyik szereplője.⁴⁴

Mindezek alapján azt állíthatjuk, hogy a karneváli jellegű szokások Magyarországon ismertek voltak a későközépkor óta, sőt népi kultúrához való továbbélésükre is van adatunk. Azt a tényt, hogy udvari környezetből vannak első adataink, természetesnek vehetjük. Nemcsak az írásos források természetéből következik ez (tehát azt indokoltnak tarthatjuk, hogy 1489. január 13-án Eleonóra hercegnő levelében felsorolja az általa küldött 56-féle álarcot, ugyanakkor elképzelhetetlen, hogy e korban a parasztok leveleztek volna, vagy álarcokat küldöztek volna egymásnak), hanem az ünnepi kultúra általános természetéből fakad: mindig a jobbmódú, felső rétegek veszik át az új divatot, amelyet azután az alsóbb osztályok lelkesen utánoznak. Nemzetközi jellegűnek is nevezhetjük ezt az udvari és városi helyszínű karneváli kultúrát. Történeti adataink arra vallanak, hogy később mindez megjelent a kisebb városokban, településeken, végül egészen a „nép” körében is. Arra nincs adatunk, hogy az ünnepek struktúrája az ellenkező irányban változott volna, noha egy-egy elemet (pl. népies öltözeteket, esetleg táncokat) biztosan átvettek a főurak is alattvalóiktól.

Kérdés viszont az, mennyiben tekinthetjük mindezt magyar jellegűnek? Minthogy a 16. század után már magyarok a forrásaink, csak a korábbi időszakra vonatkoztatva kell választ adnunk a felvetett kételyre.⁴⁵ Ezzel kap-

csolatban megjegyezhetjük, hogy adataink szerint a 16. században nem tudjuk elválasztani egymástól a magyarországi német és magyar farsang-említéseket. Az előbbieket is városokból adatoltak (Sopron, Brassó stb.), ami talán többet is jelent, mint pusztán a források természetéből eredő következményt.⁴⁶

Hogy még ennél is korábban hol bukkanhatott fel a karnevál a magyarországi szellemi életben, még furcsább adatokból sejthetjük. IV. Béla magyar király leánya, Margit (1242–1271) a mai margitszigeti klostromban élt, 1261-ben itt szentelték apácává. Halála után csakhamar tisztelet övezte a szélsőségesen vezeklő királynőt, aki minden evilági hívságot elutasított. Már 1276-ban megindult szentté avatásának szokott eljárása.⁴⁷ A *Protocullum inquisitionis 'super vita, conversatione et miraculis beatae Margaritae...* szövegében fordul elő a magyarországi latinból legrégebből adatolt „carnelevarium”, illetve „carnevalium” említés,⁴⁸ mégpedig az elutasító „bacchanalium dies” értelmezéssel.⁴⁹ Akárhogyan is értelmezzük e megjelölést, bizonyos, hogy az ország szellemi vezető rétegében bukkan fel a fogalom.

Dolgozatunk címe kérdőjellel zárult. Azt felelhetjük, nem csupán ma van karnevál Magyarországon, hanem szokáskultúránk történeti adattárából egyértelműen igazolható ennek több évszázados múltja. Érdemes volna részletesen bemutatni az ide kapcsolható vonásokat. Ezzel egyszersmind a magyar szokáskultúra európai összetevőiből is többet értenénk meg. A továbbélés kérdéseit, a szöveghagyomány hallatlan stabilitását pedig csak ilyen vizsgálatok után érthetjük meg igazán.⁵⁰

Jegyzetek

- ¹ Szendrey Zsigmond: Jeles napok. In: A magyarság néprajza. III. kötet. Szellemi néprajz II. (3. kiadás) Budapest, 1943. 269–285. – Kerényi György: Jeles napok. (A Magyar Népzene Tára II.) Budapest, 1952.
- ² Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Budapest, 1938. (és későbbi kötetekben).
- ³ Dömötör Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1964.
- ⁴ Újváry Zoltán: Játék és maszk. Dramatikus népszokások. I–III. Debrecen, 1983. Különösen az I. kötet.
- ⁵ Viski, Károly: Volksbrauch der Ungarn. Budapest, 1932.
- ⁶ Tokarev, Sz. A. otv. red.: Kalendarnye obicsai i obrjady v sztrana h zarubeznoj Evropy konec XIX – nacsalo XX v. – Veszennie prazdniki. Moszkva, 1977. T. Dömötör: „Vengry” 189–201.
- ⁷ Ugyanitt 5–11, illetve a következő olasz fejezetben 16–21.
- ⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: Benkő Loránd. I. kötet. Budapest, 1967. 848. „farsang” címszó.
- ⁹ Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906. 219. „farsang” címszó.
- ¹⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Budapest, 1970. 383. „karnevál” címszó.
- ¹¹ A második, 1786-os pozsonyi kiadás szerint az első 1557-ben jelent meg. Bod Önéletírása végén 1762-es nagyszombati kiadást említ. Több újabb kiadása ismere-

tes, a legutóbbi, modernizált helyesírással adja a vonatkozó részeket: Bod Péter: Magyar Athenas. Budapest, 1982. 95–96. A korábbi irodalomra hivatkozással.

- ¹² A húshagyó – húsvét „hústalan” – „húst vevő, fogyasztó” oppozíciója az ünnepek megnevezésében a XIII–XIV. századra datálható magyar nyelvtörténeti adatokkal. (Vesd össze: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Budapest, 1970. 173. „húshagyó”, illetve „húsvét” címszavak.) Ezt a gondolatot a magyar szlavisztika Asbóth óta képviselte. Vesd össze: Vasmer, Max: Etimologiceszkij szlovar’ russzkogo jazyka. III. Moszkva, 1971. 31.
- ¹³ Bartal Antal: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungaricae. Lipsiae, 1901. „carniprivium”, „carnisprivium” 107b.
- ¹⁴ Korábbi hivatkozások nyomán közli Dömötör Tekla id. mű. 80–81.
- ¹⁵ Lásd 11. jegyzet.
- ¹⁶ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Budapest, 1961. 113.
- ¹⁷ E közismert forrásművet többen is felhasználták. Pl.: Dömötör Tekla 86. – Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977. 521. Az első forráskiadás: Radvánszky Béla: Magyar családi élet és háztartás a XVI–XVII. században. I–III. Budapest, 1879–1896. és ugyanó: Foglalkozás, időtöltés, játék a XVI. és XVII. században. Századok XXI (1887) 289–320. Különösen 309–312.
- ¹⁸ Áttekinti: Borsa Béla: Reneszansz kori ünnepek Budán. In.: Tanulmányok Budapest múltjából X (1943) 44–53.
- ¹⁹ Idézi Dömötör Tekla 85, Zolnay László 517. Az eredeti forrás: Monumenta Hungariae Historica IV (1878) 8–9.
- ²⁰ Kiadta: Divéky Adorján: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Budapest, 1914. – Kommentálta ugyanó: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. Századok XLVIII (1914) 459–463.
- ²¹ Hans Burkmayr fametszete a Weisskunig kiadásában. Közli Kardos Tibor: Régi magyar drámai emlékek. I. Budapest, 1960. XXXI. tábla, a 161. lap előtt.
- ²² Erről a magyar művészettörténészek és színháztörténészek számos alkalommal beszéltek. Vesd össze Kardos Tibor, Zolnay László idézett műveit. Lásd pl. Hont Ferenc szerk.: Magyar színháztörténet. Budapest, 1962.
- ²³ Lásd: Bahtyin, Mihail: Francois Rabelais művészete a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest, 1982. elvileg különösen a bevezetés: 9–19. Ugyanennek a résznek (ám nem az egész könyvnek) magyar fordítása: Bahtyin, M. M.: A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1976. 304–312. Maga az orosz könyv csak 1965-ben jelenhetett meg, néhány gondolata azonban már korábban is ismertté vált. Az újabb bahtyini elgondolásokról tájékoztat: Le Bulletin Bakhtine – The Bakhtin Newsletter, No. 1, 1983-tól.
- ²⁴ Ilyen jellegű hagyománya van a magyarban a moreszkának, amelyről Domonkos Pál Péter: A moreszka Európában és a magyar nép hagyományaiban. Filológiai Közöny IV. (1958) 27–46, 194–223, illetve ugyanó: Der Moriskentanz in Europa und in der ungarischen Tradition. Studia Musicologica X (1968) 229–311. úttörő tanulmányai után sem mondták ki a végső szót, és éppen a karnevaleszk vonásokat önállóan nem vizsgálták.
- ²⁵ Lásd Újváry Zoltán I. 53–135, a korábbi gazdag irodalomra is hivatkozással.
- ²⁶ E témakörnek nincs igazán jó áttekintő irodalma. További utalásokkal lásd: Mándoki László: Busójárás Mohácson. Pécs, 1963.
- ²⁷ Vargyas Lajos: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. Antiquitas Hungarica, Budapest, 177–184. – Benedek András: Les jeux hongrois de Noël. Folia Ethnographica 2 (1950) 55–94.

- ²⁸ A magyar népszokások kis áttekintése (Dömötör Tekla: Magyar népszokások. Budapest, 1972. Corvina), amely meglepő módon a „téli népszokások” körében tárgyalja a farsangot, e szempontot nem érinti. A besorolás Róheim Gézától származik, aki szintén a téli „ünnepek” körébe sorolja a farsangot, elemzi azonban fontos összetevőit is, és ezeket a következőkben foglalja össze: „1. E szokások mindenütt kapcsolatosak a termékenység, a házasság, a szerelem képzetével és annak szimbolikus ábrázolásával. Legények és leányok a főszereplők. 2. Szerepel bennük a megölés és feltámasztás, mint ahogy a primitívek avatási szertartásainak főmomentuma is az ifjak vagy egy őket személyesítő természetfeletti lény megölése és feltámasztása. 3. A legények, mint a primitíveknél az avatottak, megtámadják, megverik az asszonyokat.” (Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925., 213–214.) A farsang téli vagy tavaszi ünnep voltát külön és nemzentrközi összefüggésben kell tárgyalni. Fontosnak tartom azonban annak megemlítését, hogy az utóbbi évszázadok magyar folklórájában e szokás nemcsak a naptárt és időjárást tekintve esik télre, hanem felvesz egyes „téli” elemeket, pl. a téli öltözetet (bundák), noha más vonatkozásban mind téli, mind tavaszi vonások jellemzik (pl. egyaránt játszódhatik épületek belsőjében és a szabadban) stb.
- ²⁹ Rövid áttekintést ad: Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. I. kötet. Budapest, 1977. 631. „dúsgazdagolás” címszó.
- ³⁰ Az erre vonatkozó irodalmat összegezi: Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Budapest, 1972. 379.
- ³¹ A szöveg kritikai kiadása, gazdag, sőt folklorisztikailag is sokoldalú kommentárokkal: Kardos Tibor–Dömötör Tekla: Régi Magyar Drámai Emlékek. Budapest, 1960. II. 43–88. bibliográfiával, jegyzetekkel 93–101.
- ³² Szövege és kommentárjai: Kardos Tibor–Dömötör Tekla: Régi Magyar Drámai Emlékek II. Budapest, 1960. 439–475. Az erre vonatkozó irodalmat összegezi: Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Budapest, 1972. 416.
- ³³ Versényi György: Erdélyi népmondák. Ethnographia XII (1901) 268–269. Csik-Bánfalva.
- ³⁴ Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Budapest, 1974. 65–66.
- ³⁵ Bihari Anna: Magyar hiedelemmonda katalógus. Budapest, 1980. „J” fejezet, 47–52. Ez azonban csak töredékes anyagot tartalmazó áttekintés, ezért a hiány inkább csak látszólagos.
- ³⁶ Összegezte ezeket a 31. jegyzetben idézett mű: 89–91, 100–101. Újabb áttekintés: Bálint Sándor: Karácsony, Húsvét, Pünkösd. Budapest, 1973. 178–181.
- ³⁷ A szöveget idézi: Dömötör Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1964. 82–83.
- ³⁸ Az ünneprontásról Arany János „Az ünneprontók” c. balladája forrásainak keresése során a magyar filológia sokszor írt. Ennek alapján úgy látjuk, hogy az Európa-szerte elterjedt középkori monda a táncok, különösen a temetői táncok ellen irányult, és nálunk már a latin forrásokban ismert, majd a 17. századtól német ponyvanyomatványok nyomán terjed el. A 18. században is népszerű, főként cseh területre lokalizált a történet. (Vesd össze: Balogh József: Az ünneprontók. Ethnographia XXXVI (1925) 62– és ugyanő: Ünneprontás. Adalékok a középkori temetői táncok magyarzatához. Ethnographia XXXVII (1926) 113–121. Ezt nem tudom összevetni az ördögálarcos farsang tényeivel. Lehetséges azonban, hogy mégis van karnevaleszk elem e kérdéssel kapcsolatban is. Ismert egy magyarországi német színjáték

kézirata (Körmöcbánya, 18. sz. „Der verlohrene Sohn”, amelynek betétje a 18. sz. második felére datálható „Ein schönes Gesang” c. mintegy 80 soros költemény), amely egy német ponyvanyomtatvány nyomán készülhetett, és az ünneprontás elemét tartalmazza. „Nach heiligen Nathaeistag... just der Sonntag” táncolnak „freche Mägdlein” „und sechs Jungseln”, és az egész cselekményt mint „tanzen und flangiren, sündhaften galansiren” nevezi meg a versezet. (Szövegét lásd: Erneyi J. és Kurzweil G.: Német népi színjátékok. Budapest, 1932. I. kötet. 565–567. A kommentárok ehhez: II. kötet 1. rész, Budapest, 1938. 348–354.) A kommentár szerint első ízben 1570-ben Hodrusbánya területén bukkan fel a motívum, amikor is a német bányászok körében a férfiak csekély száma miatt nőket is leküldtek a tárnákba. A bányatörvény-szék csakhamar „bei tollen Lustbarkeiten” érte tetten a hodrusiakat és eltiltotta, hogy asszonyok látogassák a bányákat, valamint a táncot és zenét. (Kachelmann, Hohann: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. Bd. III. Schemnitz, 1867. 167.) Lehetséges, hogy itt nemcsak a munkaerőhiány kényszere, hanem a nemek szerepcseréje is az elítélés oka lehetett. Más adatok (pl. 1574. június 22. Poprádfelka) kifejezetten nem-farsangi időszakra vallanak.

³⁹ A borica-tánc fontosságát Róheim Géza ismerte fel: Magyar néphit és népszokások. Budapest, (1925) 205–213., aki már gazdag balkáni párhuzamokat adott. Ezek áttekintését adja, egyben a román szokásról szintézist nyújt. Kligman, Gail: Cálus. Symbolic Transformation in Romanian Ritual. Chicago–London, 1981.

⁴⁰ Lásd a 24. jegyzetet. A számunkra legfontosabb, közeli területre vonatkozó áttekintés, amelyet a magyar kutatás érdemben nem használt fel: Ivančan, Ivan: Narodni običaji korčulanskih kumpanija. Zagreb, 1967.

⁴¹ Jávor Katalin: Asszonyfarsang Mátraalmáson. Népi Kultúra – Népi Társadalom II–III. (1969) 266–294.

⁴² Ezek egyik első hangsúlyozása: Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968. 109–119. Jól érzékelteti a modern elemek előtérbe kerülését: Borús Rózsa: Topolya népszokásai. Újvidék, 1981. 26–32, a párhuzamos jelenségek felsorolása: 149. Még ennél is érdekesebb adatok találhatóak Seres András: Barcasági magyar népköltészet és népszokások c. monográfiájában (Sajtó alá rendezte Keszeg Vilmos. Bukarest, 1984.), ahol nemcsak a farsang és általában az ifjúság téli mulatságai kerülnek bemutatásra (359–380), hanem a borica-táncról szóló rész és irodalmi hivatkozások (368–374, 509–510) is ilyen módon szerepelnek. Megjegyzendő, hogy a tánc történeti adatait illetően meglehetősen homályban vagyunk. Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára a „borica” szót egyáltalán nem adatolja. Ezt Seres András szlávnak tartja, közelebbi bizonyítékok nélkül. 1862-ből ismerjük az első leírást, viszont a köztudat szerint II. József császár már 1785. február 6-án betiltotta a táncot. A tánc (és a szokás) vezetője a *vataf*, ez román jövevényszó, ám a nyelvtörténeti kutatás itt sem tud vagy száz évnél régiebb adatról. (Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest, 1982. 245.) A kérdést külön kellene megvizsgálni.

⁴³ Ilyen értelemben dolgoztuk fel 1982-ben, 1983-ban és 1984-ben néhány iskola farsangi mulatságait. Az anyagot most rendezzük el az ELTE Folklor Tanszékének gyermekfolklor-archívumában.

⁴⁴ Mándoki László: Busómaszkok. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1961, 159–180.

- ⁴⁵ Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. III. kötet, Elt-Felzs. Bukarest, 1982. 711–713. „farsangi”, „farsangol”, „farsanglás”, „farsangoló”, „farsangos” stb. címszavak, kb. 1562-től 1841-ig terjedő évekből.
- ⁴⁶ Az adatokat felsorolja: Mollay Károly: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest, 1982. 257. „farsang” címszó, további irodalommal.
- ⁴⁷ Erről: Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Budapest, 1955. 54–59.
- ⁴⁸ Az adatokat idézi: Bartal Antal: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungaricae. Lipsiae, 1901. 107b. Megjegyzendő, hogy most készül a magyarországi középkori latinság sokkal teljesebb szótára, remélhetőleg további számunkra is figyelembe veendő adatokkal.
- ⁴⁹ Az idézett kiadás: Monumenta Romane Episcopatus Veszpremiensis. Budapest, 1896. I. 211 (és 343).
- ⁵⁰ Érdekes, hogy például az eddigi magyar drámai szövegkiadás a különböző változatokat inkább egymással szembe helyezte, mint folytonosságnak tekintette. A névtelen *Comico-tragoedia* szövegét Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, (1914) az 1683-as lőcsei kiadást vette alapul (476). Dömötör Tekla (a 31. jegyzetben idézett kiadásban) az 1699-es kolozsvári kiadást. Nagy Péter: Magyar drámaírók 16–18. sz. Budapest, 1981. 1110–1112 megint a lőcseit. Ismert azonban több más kiadás is, és ezeket a közlők fel is sorolták. Érdemes lenne egyszer a szövegek változatosságát külön is vizsgálni, és ezt összevetni az ugyancsak ismert 20. századi népi szövegek változatosságával.